

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 3006-1377 (online)

№2 (113)

Астана
2026

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдар кандидаты, алқа төрағасы (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЯҒАН
Бүркітбай Гелманұлы

– ҚР ҰҒА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Еңбек сіңірген қайраткері (Қазақстан)

ОҢҒАРҰЛЫ Ақан

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты, профессор (Қазақстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Өзбекстан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD докторы (Қытай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD докторы (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD докторы (АҚШ)

ОУТРАМ Алан

– PhD докторы (Ұлыбритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD докторы (Венгрия)

ӘБДУАҚАП Қара

– PhD докторы (Түркия)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, PhD докторы (Ресей Федерациясы)

АҒАТАЙ
Өткірбай Мылтықбайұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

ИСКАКОВ
Қуаныш Алдабергенұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Ayagan Burkitbay	– Honorary Academician of the NAS RK, doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Worker of RK (Kazakhstan)
Ongaruly Akan	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Umitkaliev Ulan	– candidate of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Ismailova Zhanat	– doctor of Historical Sciences, Professor (Uzbekistan)
Ji Xiaofen	– PhD (China)
Wolfram Sabine	– PhD (Germany)
Gil Stein	– PhD (USA)
Alan Outram	– PhD (UK)
Somfai Istvan	– PhD (Hungary)
Abdulvahap Kara	– PhD (Turkey)
Davydov Vladimir	– candidate of Sociological Sciences, PhD (Russian Federation)
Agatay Otkirbay	– PhD (Kazakhstan)
Duvanbekov Ruslan	– PhD (Kazakhstan)
Iskakov Kuanysh	– PhD (Kazakhstan)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЯҒАН
Буркитбай Гелманулы

– Почетный академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор, Заслуженный деятель РК (Казахстан)

ОНГАРУЛЫ Акан

– кандидат исторических наук (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ИСМАИЛОВА
Жанат Хамидовна

– доктор исторических наук, профессор (Узбекистан)

ЦЗИ Сяофен

– PhD доктор (Китай)

ВОЛЬФРАМ Сабине

– PhD доктор (Германия)

ШТЕЙН Гил

– PhD доктор (США)

ОУТРАМ Алан

– PhD доктор (Великобритания)

ШОМФАЙ Иштван

– PhD доктор (Венгрия)

КАРА Абдукап

– PhD доктор (Турция)

ДАВЫДОВ
Владимир Николаевич

– кандидат социологических наук, PhD доктор (Российская Федерация)

АГАТАЙ
Уткирбай Мылтыкбайулы

– PhD доктор (Казахстан)

ДУВАНБЕКОВ
Руслан Сабырулы

– PhD доктор (Казахстан)

ИСКАКОВ
Куаныш Алдабергенович

– PhD доктор (Казахстан)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Музей ісі / Museology / Музейное дело

<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Музей кеңістігіндегі тас мүсіндер: ғылыми зерттеу және экспозициялау мәселелері	
<i>Әбдіғалиұлы Б., Кадримбетова Н.</i> Каменные изваяния в музейном пространстве: вопросы научного изучения и экспонирования	
<i>Abdighaliuly B., Kadrimbetova N.</i> Stone statues in museum spaces: issues of scholarly research and exhibition...	8
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Визуальные стратегии Национального музея Республики Казахстан в контексте формирования национальной идентичности	
<i>Каженова Г.Т., Акжасарова А.К.</i> Ұлттық бірегейлікті қалыптастыру контексіндегі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің визуалды стратегиялары	
<i>Kazhenova G.T., Akzhasarova A.K.</i> Visual strategies of the National museum of the Republic of Kazakhstan in the context of the formation of national identity.....	24
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Reconstruction and museumification of the remains of the Golden Man: contemporary methods of research and digitalization	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Алтын адамның қанқа сүйегін жаңғырту және музейлендіру мәселелері: заманауи әдістері мен цифрландыру	
<i>Тынайқұлова М., Мұхтарова Г., Кадримбетова Н.</i> Реконструкция и музеефикация останков золотого человека: современные методы исследования и цифровизация.....	37
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова Қ.Б., Кистаубаева А.Қ.</i> Қазақ кесеқабы: көшпелі тұрмыстың музейлік бейнесі	
<i>Асылбекова Н.О., Баудиярова К.Б., Кистаубаева А.К.</i> Казахский кесеқап: музейное отражение кочевой бытовой культуры	
<i>Asylbekova N.O., Baudiyarova K.B., Kistaubayeva A.K.</i> Kazakh keseqap: the museum image of nomadic lifestyle.....	51

Археология / Archaeology / Археология

<i>Таймагамбетов Ж.К., Алипова С.Б.</i> О некоторых методах естественно-научных дисциплин применяемых в исследовании палеолита Казахстана	
<i>Таймагамбетов Ж.Қ., Алипова С.Б.</i> Қазақстан палеолитін зерттеуде қолданылатын жаратылыстану-ғылыми пәндердің кейбір әдістері туралы	
<i>Taimagambetov Zh., Alipova S.</i> On some methods of natural science disciplines applied in the study of the paleolithic of Kazakhstan.....	62
<i>Талеев Д.А.</i> Келес өңірі қалалары мен қоныстарының типологиясы	
<i>Талеев Д.А.</i> Типология городов и поселений Келесского региона	
<i>Taleev D.A.</i> Typology of cities and settlements of the Keles Region.....	75
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Средневековый форпост Жезды на северных чинках Устьурта: предварительные итоги исследования	
<i>Бисембаев А., Калдыбаева Г., Ахатов Г.</i> Үстірттің солтүстік жартастарындағы ортағасырлық Жезді бекеті: зерттеудің алдын ала нәтижелері	
<i>Bisembayev A., Kaldybayeva G., Akhatov G.</i> Medieval outpost Zhezdy on the northern escarpments of Ustyurt plateau: preliminary results of the study.....	89
<i>Иманғалиева М., Акымбек Е.</i> Природный фактор в выборе трасс караванных путей средневековья в Талас-Асинском бассейне	

- Иманғалиева М., Ақымбек Е.** Талас-Аса алабындағы ортағасырлық керуен жолдарының бағыттарын таңдаудағы табиғи фактор
Imangaliyeva M., Akymbek Ye. Natural factor in the selection of medieval caravan routes in the Talas-Asa basin..... 99
- Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай Ә.** Қаратау жартаc суреттерінің ішкі семантикалық сипатын саралау
Мурғабиев С., Бахтыбаев М., Малдыбекова Л., Серікбай А. Анализ внутренней семантики наскальных рисунков Каратау
Murgabaev S., Bakhtybaev M., Maldybekova L., Serikbay A. Analysis of the Semantic Properties of the Karatau Rock Pictures..... 112
- Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У.** Археозоологическая характеристика хозяйственного уклада казахской зимовки Тажегүл-2 XVIII–XIX вв.
Шағирбаев М.С., Ганиева А.С., Сәкенов С.Қ., Идришева Б.У. XVIII–XIX ғғ. Тәжіғүл-2 қазақ қыстауының шаруашылық құрылымының археозоологиялық сипаттамасы
Shagirbayev M.S., Ganiyeva A.S., Sakenov S.K., Idrisheva B.U. Archaeozoological characterization of the economic structure of the kazakh wintering site Tazhegul-2 of the 18th–19th centuries..... 125
- Бекзатқызы И.** Цифровые 3D-модели керамики как источник морфометрических данных (на материалах Костанайского областного историко-краеведческого музея)
Бекзатқызы И. Керамиканың цифрлық 3D-модельдері морфометриялық деректер көзі ретінде (Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің материалдары негізінде)
Bekzatkyzy I. Digital 3D models of ceramics as a source of morphometric data (based on the materials of the Kostanay regional museum of history and local lore)..... 148
- Этнология / Ethnology / Этнология**
- Somfai Kara D.** Kipchak-Turkic (Kuman) speaking peoples and Hungarian prehistory
Шомфай Кара Д. Қыпшақ-түркі (құман) халықтары және мажарлардың арғы тарихы
Шомфай Кара Д. Кыпчакско-тюркские (куманские) народы и предыстория венгров..... 162
- Әшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.У., Саутбекова А.Г.** Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы космологиялық символдар мен сакралдық түсініктер (Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі материалдары негізінде)
Әшбекова Г.У., Умитқалиев У.У., Саутбекова А.Г. Космологические символы и сакральные представления в ювелирных изделиях казахского народа (на основе материалов Национального музея Республики Казахстан)
Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U., Sautbekova A.G. Cosmological symbols and sacred concepts in the jewelry of the Kazakh people (based on the materials of the National Museum of the Republic of Kazakhstan)... 168
- Ермекбаева М.А.** Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр бейнесінің этномәдени семантикасы
Ермекбаева М.А. Этнокультурная семантика образа волка в казахских пословицах и поговорках
Yermekbayeva M.A. Ethnocultural semantics of the wolf image in Kazakh proverbs and sayings..... 179
- Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утепов О.Т.** Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы «Жер-Су» ұғымы: мифологиялық негіздері мен мінәжат тәжірибелері
Жумадилова К.А., Әкиджи М., Утепов О.Т. Концепт «Жер-Су» в традиционном мировоззрении тюркских народов: мифологические основы и ритуальные практики
Zhumadilova K.A., Ekici M., Utenov O.T. The concept of «Yer-Sub» in the traditional worldview of Turkic peoples: mythological foundations and ritual practices..... 191

Тарих / History / История

- Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н.* 1920–1930 жылдары Қызылорда қаласында арнаулы орта және жоғары оқу орындарының құрылуы
Сыдықов Е.Б., Дүйсен С.Ж., Жұманбай Р.Н. Создание средних и высших учебных заведений в городе Кызылорда 1920-1930 годы
Sydykov E.B., Duysen S.Zh., Zhumanbay R.N. Establishment of secondary and higher educational institutions in the city of Kyzylorda 1920-1930 years..... 202
- Baigabatova N. K., Ishkalova G.I.* Labor market adaptation strategies of repatriates in the Zhetysu region
Байғабатова Н.К., Ишкалова Г.И. Репатрианттардың Жетісу облысының еңбек нарығына бейімделу стратегиялары
Байғабатова Н. К., Ишкалова Г.И. Стратегии адаптации репатриантов к рынку труда области Жетысу... 216
- Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж.* Дәруіштер мұрасының Түркістан қаласының рухани-мәдени келбетін қалыптастырудағы рөлі мен маңызы
Примкулова Г.Ж., Динашева Л.С., Орынбасарова Г.Ж. Значение наследия дервишей в формировании духовного и культурного облика города Туркестан
Primkulova G.Zh., Dinasheva L.S., Orynbasarova G.Zh. The role of dervish heritage in shaping the spiritual and cultural identity of Turkestan..... 225

Шолу / Review / Обзор

- Жунисханов А., Маслов Х.Б., Құрманғалиев А. Ә.Т.* Төлеубаевтың «Раннесакская Шиликтинская культура» монографиясына шолу
Жунисханов А., Маслов Х.Б., Курманғалиев А. Обзор на монографию А.Т. Толеубаева «Раннесакская Шиликтинская культура»
Zhuniskhanov A., Maslov Kh.B., Kurmangaliev A. Review of A.T. Toleubayev's The Early Saka Shilikti Culture..... 238

***Эшбекова Г.У.¹, Үмітқалиев Ұ.Ұ.¹, Саутбекова А.Г.²**

¹А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

*e-mail: eshbekova2512@yandex.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ СИМВОЛДАР МЕН САКРАЛДЫҚ ТҮСІНІКТЕР (ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бүгінгі күні халық арасында көшпелі қазақ қоғамының дәстүрлі ұлттық зергерлік бұйымдарына деген қызығушылық артып отыр. Алайда әшекей бұйымдарды тек сәндік мақсатта ғана қолдану және оларда бейнеленген ою-өрнектер мен пішіндердің мазмұндық идеясын жеткілікті дәрежеде білмеу зерттеу жұмысының басты мәселесінің біріне айналып отыр. Мақаланың мақсаты – зергерлік әшекейлерде көрініс тапқан аспан әлеміне қатысты символдары бар этнографиялық жәдігерлердің қазақ өркениетіндегі орны мен маңызын айқындау. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы әдістер, соның ішінде семиотикалық және интерпретация жасау әдістері пайдаланылды. Аталған әдістер зерттеу тақырыбының мазмұнын жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорында сақталған ХІХ–ХХ ғасырларды қамтитын зергерлік бұйымдардағы космологиялық символдар мен сакралдық мәні және олардың атқаратын функциясы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері дәстүрлі әшекейлерді тек қана сәндік-қолданбалы бұйым емес, сонымен бірге космологиялық жүйелермен сабақтас күрделі сакралдық мағынаға ие этнографиялық мұра ретінде қарастыруға жол ашты. Әшекейлердегі өрнектер мен пішіндер халықтың табиғат, аспан және адам болмысымен байланысын көркем түрде жеткізіп, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан рухани тәжірибе ретінде сақталғанын дәлелдейді.

Түйін сөздер: Күн, ай, жұлдыз, ай сырға, белдік, бойтұмар, шолпы, тамақша, ою-өрнек, космологиялық түсінік.

Дәйексөз үшін: Эшбекова Г.У., Үмітқалиев Ұ.Ұ., Саутбекова А.Г. Қазақ халқының зергерлік бұйымдарындағы космологиялық символдар мен сакралдық түсініктер (Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі материалдары негізінде) // Мәдени мұра. 2026. №2 (113). бб. 168-178 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.13>

Кіріспе

Қазақ халқы өзіне тән ұлттық дәстүрі, салттары және ғұрыптық жоралғыларымен ерекшеленіп ықылым замандардан бері дала өркениетінде дамып келді. Қолданбалы өнер туындылары ұлттық мәдениеттің маңызды, әрі айрықша салаларының бірі. Олар әр ұлттың рухани құндылықтарын сипаттайтын мәдени феномен ретінде ғылыми тұрғыдан ерекше маңызға ие. Эстетикалық талғаммен жасалған қолөнер бұйымдарының қатарына зергерлік әшекейлер жатады. Олардың жасалу техникасы, пішіндері және ою-өрнектері әр ұлттың болмысын сипаттайды. Көшпелі өмір көрінісін

бейнелейтін қазақ ою-өрнектері ішіндегі ең көне, әрі ұлттың наным-сенімі туралы түсінікті айқындауда космологиялық түсініктер маңызды рөл атқарады. Өйткені, аспан денелерінің алғашқы қауым адамдарының өмір сүру ырғағына, аңшылық әрекеттері мен күнделікті тұрмыс-тіршілігіне тікелей ықпал еткені байқалады (Багаутдинов, 2025: 104). Осындай табиғи факторлар көшпелі қоғамда аспан денелерінің қасиетті саналуына және ғұрыптық-мифологиялық түсініктердің қалыптасуына ықпал етті.

Аспан әлеміне байланысты символдардың

дәстүрлі зергерлік бұйымдарында көрініс табуы, олардың архаикалық дүниетанымымен тікелей байланыста болғандығын білдіреді. Бұл символдар көшпелі халықтың рухани мұрасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Дегенмен, әшекейлерде кездесетін космологиялық белгілердің (күн, ай, жұлдыз) атқаратын сакралдық функциясы туралы этнографиялық деректерде жалпылама түрде түсінік беріліп, жеткілікті дәрежеде ашылмай отыр. Сондықтан да, ұсынылып отырған ғылыми жұмыс музей қоры жәдігерлерін пайдалана отырып, оларды теориялық-танымдық талдау арқылы космологиялық символдардың сакралдық мазмұны мен қызметін зерттеуге бағытталған. Қазақ қоғамының материалдық мәдениетімен ұштасып жатқан ғалам туралы білімдерін қазіргі ұрпаққа таныстыру этнография саласының өзекті әрі қызықты мәселелерінің бірі болып отыр. Әшекей бұйымдардың көшпелі халық мәдениетінің байлығын, ұлттық құндылығын таныстырумен қатар, ерте кезден олардың аспан әлемі туралы ілімдерінен хабар береді. Жалпы, көшпелі қоғамның қолданбалы өнері халықтың көшіп-қону барысында табиғат және аспан әлемімен сабақтаса өмір сүруінен туындаған.

Жұмыстың негізгі мақсаты – отандық және шетелдік ғалымдардың археологиялық және этнографиялық деректеріне сүйене отырып, музей жәдігерлеріндегі өрнектердің космологиялық символдардың мағынасы мен сакралдық қызметін анықтау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылады: музей жәдігерлеріндегі күн, ай және жұлдыз бейнесі бар үлгілерді іріктеу; зергерлік бұйымдардың сакралдық мәнін анықтау. XIX–XX ғғ. қамтитын музей коллекцияларындағы космологиялық мәнге ие жәдігерлердің қорғаныштық қызметін сипаттау тақырыпты жаңа қырынан ашуға мүмкіндік береді. Көшпелі халық өркениетінде тарихи кезеңдер үздіксіз ауысып отырғанымен, космологиялық символдардың мағыналық өзегі сақталып, уақыттық шектеулерге бағынбай келді.

Зергерлік әшекей бұйымдарында кездесетін аспан денелерінің символикасы ерте көшпелі халықтың сенімінен туындағанын пайымдауға болады. Қазақстан Республикасының Ұлттық музейіндегі «№2 Бағалы металл» қорының жәдігерлері зерттеу жұмысының деректік базасына айналды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорларында сақталған бағалы металдан жасалған сәндік-қолданбалы жәдігерлер зерттеу жұмысының материалы ретінде қарастырылды. Жәдігерлер XIX–XX ғасырларда қолданылған: *бойтұмар, ай сырға, тамақша, шолпы, белдік* секілді құнды заттар, оларды сипаттайтын музейлік есептік деректер мен фотоматериалдарды қамтиды. Сонымен қатар, зергерлік бұйымдардың мерзімделуі музейлік және каталогтық деректер негізінде анықталды.

Зерттеуде жалпы және арнайы зерттеу әдістері қолданылды. Семиотикалық әдісті қолдану арқылы таңдалған жәдігерлердің пішіндері мен өрнектердің космологиялық белгілері талданды. Сонымен қатар, жоғарыда аталған әдісті толықтыру мақсатында, этнология саласының арнайы әдістерінің бірі саналатын интерпретация жасау әдісі қолданылды. Бұл әдіс мәдени феномендердің символдық мағыналарының сакралдық мазмұны мен қызметін анықтауға мүмкіндік береді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ зергерлік өнерінің бастауы көшпелі өмір салтымен тығыз байланысты болды. Қазақстан аумағын мекендеген әр кезеңдегі халықтардың жасаған бұйымдары бір-бірінен материалдық және жасалу техникасы жағынан ерекшеленді. Полиметаллургияның даму бағыты мен бағалы тастарды өңдеу технологияларының көбеюі зергерлік заттардың құрылымын күрделендірді. Сонымен қатар, космологиялық белгілердің тұрақты әрі мазмұндық жүйе ретінде қалыптасуына өз ықпалын тигізді.

Ерте көшпелілердің рухани-танымдық бағытындағы түсініктерді С.М. Дудин (Дудин, 1925), Е.Р. Шнейдер (Шнейдер, 1927) сынды орыс ғалымдары да қолөнерді зерттеу барысында қазақтар ою-өрнек әлемінде өмір сүретіндігін және оларды жаратуда белгілі бір түсініктерге сүйенгендігін атап өткен. Ал, ең алғаш қазақ зерттеушілерінің қатарында жүйелі түрде қарастырған К.А. Ақышевтің еңбектері маңызды орын алады (Акишев, 1984). Ол сақ, ғұн және түркі дәуіріндегі аспан әлеміне қатысты дүниетанымдық ұғымдарды археологиялық материалдар арқылы талдау жүргізді. Есік қорғанында жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған «Алтын адам» кешеніндегі зергерлік элементтерден әлем құрылысы

жайында түсініктерді байқауға болады. Дегенмен, бұл бағыттағы зерттеулер негізінен археологиялық материалдар арқылы жүзеге асты.

Сонымен қатар, қазақтардың сәндік қолөнер бұйымдарын Ә. Марғұлан (Марғұлан, 1986), Х. Арғынбаев (Арғынбаев, 1987), Ә. Жәнібеков (Джанибеков, 1982), С. Қасиманов (Қасиманов, 1969), М. Мұқанов (Мұқанов, 1979) еңбектерінде қолданбалы өнердің түрлері және олардың жасалу техникасы мен тұрмыстық қолданылу аясы қарастырылған. Сондай-ақ, ою-өрнектердің геометриялық, өсімдік тектес, зооморфты және космогониялық сипаттағы мотивтердің топтастырылуы ұсынылған (Тоқтабаева, 2011: 196). Алайда, аталған еңбектерде космологиялық мазмұнға қатысты түсініктер болғанымен, белгілердің рухани қызметі дербес семиотикалық талдау нысаны ретінде аз қамтылған.

Процессуалдық бағыт өкілдерінің басым бөлігі зергерлік әшекей бұйымдардың сакралдық мазмұны бар екендігін жоққа шығармайды, бірақ өрнектерді ең алдымен функционалдық және әлеуметтік тұрғыдан қарап, ешбір дәлел-дәйексіз символдық интерпретацияларды тағайындауға құлықсыз деп есептеді. Олар зергерлік әшекейлерді сәндік-эстетикалық және әлеуметтік функционалдық нысан ретінде талдап келеді. Л. Бинфорд материалдық жәдігерлерді ешбір методологиясыз зерттеуді сынға ала отырып, олардың барлығын бірдей символдық мәнге ие деп қарастырмау қажеттілігін жазды. Ол «Archaeology as Anthropology» атты еңбегінде жәдігерлерді типологиялық тәсілді қолдана келе үш типке (тікелей ортаға бейімделетін заттар; әлеуметтік жүйеге қатысты заттар; идеологиялық мәні бар объектілер) бөліп қарастыруды ұсынды (Binford, 1962: 217). Осы тұрғыда космологиялық символдар үшінші типте талқыланып, этнографиялық бағытта зерттеулер жүргізілу қажет деп санады. Антрополог ғалым Мэттсон өз мақаласында «алқа» әшекейлері әлеуметтік статусты көрсететін бағалы әшекейлер қатарына жататындығы жайлы жазды (Mattson, 2016: 11).

Қазіргі таңда, аспан символикасына арналған ою-өрнектер мен пішіндер заманауи үлгіде сәндік-қолөнер мен арнайы дизайнерлік бұйымдарда қолдану аясы кеңеюде. Солардың қатарында, Е.А. Асанова еңбектерінде жаңа бағыттағы ұлттық киімдерде ою-өрнектердің көркемдік трансформациясы қарастырылған (Асанова, 2012). Яғни, киімдерде космологиялық

және өсімдік тектес оюлардың комбинациясын көрсеткен. Сонымен қатар, заманауи үлгіде тігілген ұлттық киімдердегі космологиялық түсініктерге бай символдарды ашып көрсеткен.

Қазақ халқының табиғатпен үйлесімді өмір сүруі аспан әлеміне қатысты ғалам туралы түсініктердің қалыптасуына негіз болды (Eshbekova, Umitkaliev, 2023:257). Космогониялық, яғни аспан әлемін бейнелейтін күн, айшық, жұлдыз ою-өрнектері негізінен аспан денелеріне табыну сипатындағы наным-сенімдермен байланысты қалыптасқан (Ниятбаева, 2021:51). Бұл еңбекте жоғарыда аталған ою-өрнектер тұрмысқа қажетті заттардағы ою-өрнектердің түрлерінің мағынасын ашып көрсеткен, алайда олардың әшекей бұйымдарында көрініс табуы, арнайы объект ретінде таңдалмаған.

Көшпелі қазақ мәдениетінде зергерлік бұйымдарды қымбат бағалы тастармен безендіру әдістері болғанын музей жәдігерлерінен аңғаруға болады. Осыған байланысты, соңғы жылдары жас ғалымдар арасында зерттеулер жүргізілуде. Солардың қатарында Г. Билялова, А. Айтбаеваның еңбектерінде асыл тастар мен металдардың сакралды мәніне арналған қорғаушы функциялары көрсетіледі (Bilyalova, Aitbaeva, 2025: 23). Сонымен қатар, көптеген бұйымдардың күміс металынан жасалуының да өз себептері болған. Халықтық түсініктерде күміс көптеген жағымды қасиеттерге ие: ол тазартады, емдейді, қорғайды (Айтбаева және т.б., 2025: 15).

Жоғарыда аталған зерттеулер көшпелі халық өркениетінің қолөнер бұйымдарының ерекшеліктері, көркемдік қыр-сырлары ауқымды түрде зерттелгенімен де, тақырыптың жеке дара космологиялық символдарға арналған музейлік материалдар негізінде жазылған еңбектер аз қамтылған. Осыған орай, алдыңғы ғалымдардың деректерін негізге ала отырып, тақырыпқа сай әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы ұсынылып отырған ғылыми зерттеу жұмысының нәтижелері ұсынылды.

Талдау

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі «№ 2 Бағалы металл» қорындағы жәдігерлер (*бойтұмар, ай сырға, тамақша, шолпы, белдік*) зерттеу материалы ретінде сараланып талданды. Мақалада космологиялық белгілердің пішіні, құрылымы, адамдар үшін қандай мағына беретіндігі және қандай мақсатта қолданғандары ашық қарастырылды. Әшекейлердегі

өрнектелген белгілерді талдау олардың сакралдық дүниетаныммен байланысын көрсетуге мүмкіндік берді. Әр жәдігерге талдау жүргізу кезінде «жоғарғы-орта-төменгі» әлемнің үш қабатын көрсететін формуласы көрініс тапты. Осы түсініктер негізінен әшекейлердің ритуалдық және әлеуметтік функциясы пайда болды. Мәселен, кеудеге, шашқа тағатын алқалардың қозғалысы мен дыбысы, көк пен қызыл түсте тастардың бір жүйеде орналастырылуы жамандықтан қорғау және адам бойындағы күш-қуатты арттыру, рухани тазару мақсатында қолданылған.

Сонымен бірге, кейбір ғалымдар ою-өрнектерге тек қана эстетикалық бұйым немесе техникалық үлгі ретінде қарауды, оларға арнайы космологиялық түсінік беріп, күрделендірудің қажеттілігі жоқ деп есептеуді ұсынады. Алайда, бұл ұстаным әшекей бұйымдардың танымдық қызметін ашуға жол бермейді. Аспан денелеріне қатысты символдардың қолданылуы зергердің дүниетанымдық көзқарастарын білдірсе, кей жағдайда тапсырыс берушінің рухани сенімдерімен байланысты болуы мүмкін. Яғни, қазақ қоғамында күн, ай, жұлдыз бейнелері маңызды сакралдық қызмет атқарғандығын зергерлік әшекей бұйымдардағы символдар арқылы айқындалды. Антрополог ғалым Мэтсон (2016) зергерлік бұйымдарды тек қана әлеуметтік статус аясында қарастырғанымен, бұл зерттеу жұмысында жәдігерлерді зерттеу аясы ауқымды болды. Яғни, берілген сәндік бұйымдардағы символдарды анықтай келе оларға сакралдық-космологиялық түсініктері сипатталды.

Іріктеліп алынған үлгілердегі шеңбер, дөңгелек пішіндер «күн» символын білдіреді. Ол өмірдің, жарықтың және бүкіләлемдік қозғалыстың бастауы ретінде саналады. Музей қорында сақталған **бойтұмар** (ҚРҰМ нқ 6558) жәдігерінің пішіні мен символы назарға алынып, олардың космологиялық және сакралдық мәні анықталды. XIX ғ. қамтитын Оңтүстік Қазақстан аумағына тиесілі (Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III-том, 2019: 435).

Түтікшелі бөліктерден, конус тәрізді элементтерден және салпыншақтардан тұратын композиция бойтұмардың қорғаныштық қызметін көрсетеді. Бойтұмар элементіндегі үшбұрыш және шеңбер тәрізді формалардың бір бейнеде тоғысуы табиғат құбылыстарының өзара бір-бірімен тығыз байланысын білдіретін космологиялық модель ретінде түсіндіріледі.

Үшбұрыш пішіні – әлемнің бір арнада тоғысуы мен тұтас екендігін сипаттайды. Ал, шеңбер – өмірдің үнемі жаңарып отыруы және күн символы ұғымдарымен сәйкестендірілді. Аталған пішіндердің бір композицияда бірігуі әлемнің тұтастығы мен үйлесімін білдіретін маңызды символдық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді (Сурет 1).

Сур. 1. Бойтұмар XIX ғ.

Fig. 1. Amulet. 19th century.

Көпқабатты құрылымы мен пішіні бойынша ерекше әшекей түрі – **шолпы** (ҚРҰМ нқ 6315). XIX ғ. Оңтүстік Қазақстан аумағына тән жәдігер. Негізгі бөлшектен және салпыншақ есебіндегі тоғыз дөңгелек пішінді элементтерден тұрады және өзара ілгекпен сақиналар арқылы қозғалмалы біріктірілген. (Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III-том, 2019: 432). Күн бейнелі тоғыз дөңгелек өрнектерден жалғанған салпыншақтар дөңгелек пішінде құрастырылған. Олар күн мен айды білдірсе, ұзына бойы үш қатар болып төмен түсуі әлемнің үшқабатты моделін көрсетеді деп тұжырымдауға болады. Дөңгелек пішіннің ішінде өрнектелген бес, алты және жеті жапырақ үлгідегі мотивтер кеңістік пен уақыттың тұрақтылығын көрсетіп тұрғандай түсінік білдіреді.

Шолпыны көбінесе жас қыздар мен келіншектер таққан. Шолпы әсемдікпен қатар жас қыздардың жүрісі мен бойын тік ұстауына септігін тигізеді. Шолпының тиындары да адамның қозғалысына қарай сыңғырлап дыбыс шығарады (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.5., 2014: 685). Қозғалу барысында сыңғырлаған дыбыс зұлым күштерден сақтайды деген сенімді білдіреді. (Сурет 2).

Сур. 2. Шолпы. XIX ғ. соңы.
Fig. 2. Sholpy. Late 19th

Тамақша әшекейін (ҚРҰМ кз 1517) талдау барысында көшпелі халықтың дүниетанымымен тікелей байланысы бар екендігі айқындалды. XIX ғ. Оңтүстік Қазақстан өңіріне жататын мойынға тағуға арналған зергерлік бұйым (Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. III-том, 2019: 436). Ортасынан теңдей екі бөлікке бөлінген, он екі шынжырға жалғанған салпыншақтардан тұрады. Әр бөліктің ортасында қызыл-қоңыр түсті қымбат тас орнатылған, ал жан-жағын зооморфты-өсімдік үлгісіндегі сары түсті өрнектер салынған. Зерттеуші ғалымдар Г. Билялова мен А. Айтбаева (2025) асыл тастар мен металдардың сакралды мәні туралы сөз қозғайды. Алайда, бұл тастардың түсінігі тек қана сакралдық ұғыммен шектелмейді. Әрине музей материалдары мен деректер талдау барысында бұл тұжырымды растай келе, ары қарай тастардың түсі мен орналасу пішініне де байланысты тереңнен зерттеуді қажет деп санады. Осы тұрғыда, қызыл түсті дөңгелек «ақық» тасы – күннің, жарықтың

және энергияның белгісі ретінде қарастырылды. Әшекейде безендірілген ақық тастар мен салпыншақтар зұлым күштерді қашырып, рухани тазалықты қамтамасыз еткен. Демек, жәдігерлердегі тастардың сакралдық түсінігімен қатар, оның космологиялық мағынасы да бар екендігі талдау барысында айқындалды. (Сурет 3).

Сур. 3. Тамақша. XIX ғ. аяғы.
Fig. 3. Tamaksha. Late 19th century.

№2 Бағалы металл қорында кездесетін ай символы бар зергерлік заттардың басым бөлігі ай сырғалардан тұрады. Демек, айдың қазақ қолөнер бұйымы үшін маңызы өте зор болған. Сырғалар күміс металдан жасалып, қорғаушы күш ретінде қызмет атқарған. Көшпелілер әлемінде айдың түннің жарық көзі ретінде саналып, олардың өмір сүру салтына ықпалын тигізген.

Түркі халықтарының ай культімен сабақтас саналатын Солтүстік Қазақстан өңірінің жәдігері **ай сырғаның** (ҚРҰМ нқ 7460) пішіні мен семиотикалық ерекшеліктері анықталды. Зерттеу жұмысында ұсынылған жұп әшекейдің (ай сырға) жалпы композициясы сақталғанымен, қолөнерлік орындау шеберлігіне байланысты ою-өрнек элементтерінде айырмашылықтар байқалып тұр. Бәлкім бұл сырғалар жөнделіп немесе толықтырылып отырған, сондықтан біреуінде жаңа өрнек қосылып кетуі мүмкін.

Жарты ай пішініндегі сырғалардың ерекшелігі қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланысты. Халық түсінігінде ай тазалықтың, тылсым күштің және қорғаушы қасиеттің символы ретінде қабылданған. Осыған байланысты ай сырғалар тек сәндік әшекей қызметін атқармай, жамандықтан сақтайтын тұмарлық мәнге ие болған. Сонымен қатар мұндай әшекейлер

әйелдің қоғамдағы орнын, жас ерекшелігін және дәстүрлі дүниетаныммен байланысын білдіретін белгі ретінде танылған. Ай бейнесінің қасиетті саналуы оның табиғатпен, түнгі жарықпен және әйелдік бастау ұғымымен байланысуымен түсіндіріледі. Сондықтан әйелдер айдың қорғаушы қасиеті мен киелі мәнін бойына дарыту мақсатында жарты ай пішініндегі сырғаларды таққан. Тіпті, әйел адамдары оған қарап сәлем беретін болған. Қазіргі қолөнершілер арасында оның формасы сақталып, мәдени дәстүр әлі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқанын анық көреміз (Сурет 4).

Сур. 4. Ай сырға. XX ғ.
Fig. 4. "Ai" earrings. 20th century

Қазақ дүниетанымында ең ерекше, қолөнер бұйымдарының ішінде ұлттық киімге сән беретін, ою-өрнектерді композициясын құрайтын «белдік» (ҚРҰМ нқ 7392) музей қорының құнды жәдігері қатарына жатқызылады. Бес жұлдызды өрнек пен дөңгелек пішінді өрнектер тікелей аспан әлемімен байланысты салынғанын білдіреді. Олар талдау барысында тек қана сәндік зергерлік бұйым ғана емес, космологиялық түсініктерді сипаттайтын символдық жүйе ретінде қарастырылды.

Белдіктің қатарындағы дөңгелек жапсырмалар күн символын, яғни жаңа өмір тудырушы және айналмалы уақытты ұғындырады. Жұлдыз формасы жол көрсетуші, шексіздік, үнемі қозғалыста болатын өмірдің жалғасы секілді түсініктерді білдіреді. Қазақ зергерлік бұйымдарында элементтерді бір-бірімен байланыстыру үшін жиі пайдаланылатын ою-өрнек түрі – итқұйрық. Ол S-тәрізді пішінмен бейнеленеді. Дәстүрлі дүниетанымдағы символикалық түсініктермен байланысты қарастырылады. Қазақтың сәндік-

қолданбалы өнерінде ирек, иілімді сызықтар қозғалысты, өмір жалғастығын және табиғатпен үйлесімділікті білдірген. Осыған байланысты белдіктегі S-тәрізді элементтер тек сәндік қызмет атқармай, қорғаушы және сакралды мағынаға ие болған деп пайымдауға болады. Белдік адамның денесін айнала орналасатындықтан, ол жамандықтан сақтайтын қорғаныштық бұйым ретінде де қабылданған. Ал S-тәрізді пішіндердің үздіксіз иірімді формасы адам мен табиғат, жер мен ғарыш арасындағы байланысты бейнелейтін символдық элемент ретінде түсіндіріледі. (Сурет 5).

Сур. 5. Белдік. XIX-XX ғғ.
Fig. 5. Belt. 19th–20th centuries.

№ 2 Бағалы металл қорындағы зергерлік заттардың басым бөлігі күміс металынан әзірленген. Ендеше, қазақ халқы үшін күмістің сакралды функция атқарғанын байқаймыз. Бұл қасиетті көшпелі өркениетте маңызды орын алған.

Талдау бөлімінде талданған зергерлік қолөнер бұйымдары күрделі мәдени құбылыс сипатында сакралдық және космологиялық жүйелермен үндесіп, этнографиялық мұра есебінде сипатталды.

Алынған нәтижелер

Зерттеу	барысында	Қазақстан
Республикасының	музей	қорындағы
жәдігерлердің	сәндік	әшекей
ретінде	сипатталуымен	қатар,
және космологиялық	мағынаға	ие екендігі
расталды.	Бағалы металл қорында	орналасқан
әшекейлерді	іріктеу барысында	күн символына
қатысты	ою-өрнектердің	100-ге жуық
үлгісі	бар екені	анықталды.
Олардың	көбісі	дөңгелек
немесе спираль	формасында	жасалған.
Ай бейнесіндегі	бұйымдар	саны шамамен 50-
ге жуық	болып,	басым көпшілігі
дәстүрлі	ай сырғалардан	құралды.
Ал, жұлдыз	символы	безендірілген
элементтер	салыстырмалы	түрде
басқаларға	қарағанда	неғұрлым аз
кездесті,	олар	шамамен 10
жәдігерден	тұратындығы	айқындалды.
Олар	көбінесе	ай сырға,
кілем	және белдіктерде	кездеседі.
Осы жәдігерлердің	арасынан	ең көрнекті
үлгілердің	әрқайсысынан	бір-бір
жәдігерден	іріктеліп	алынып,
зерттеу	жұмысының	басты нысаны
ретінде	бес	үлгі

таңдалды.

Зерттеу жұмысында әшекейлердегі өрнектелген пішіндер қайталанып отырады. Себебі, жәдігерлерді талдау барысында зергерлік әшекейлердің бір-бірімен өзара сакралдық-космологиялық байланыс бар деп есептелді. Бұл қазақ қоғам мәдениетіндегі қолөнердің тұрақтылығымен түсіндіріледі. Берілген жәдігерлердегі өрнектердің нақты космологиялық мәнге ие формалары іріктеліп, олардың сакралды функциялары нақтыланды.

Алынған нәтижелер барысында ұсынылған зергерлік бұйымдар көпфункционалды қызмет атқаратындығы туралы мәліметтерді нақтылайды. Алдыңғы зерттеуші ғалымдар әшекей бұйымдар тек декоративті, әлеуметтік статусқа ие немесе пішіндердің символдық жүйесін ғана талдап келді. Ал, ұсынылған мақалада олар жан-жақты зерттеліп, космологиялық элементтері мен сакралдық қызметтері айқындалды. Сондай-ақ, семиотикалық әдістерді қолдана отырып, әшекейлерде безендірілген ою-өрнектердің пішіндері мен олардың символдық бейнелері анықталды. Ал мән-мағынасын ашу арқылы сол космологиялық бейнелердің мәдени контекст негізінде адамдар үшін қандай мағына беретіндігі және не үшін тағылғандығы талданып түсіндірілді.

Берілген әшекей заттардың барлығынан космологиялық элементтер, яғни күн, ай, жұлдыз секілді символдық кескіндер көрініс тапты. Жоғарыда аталған деректерге сүйене келе халықтың аспан әлемімен тығыз байланысы ерте дәуірлерден, яғни, сақ, ғұн және түркі

тайпаларынан бастау алғанын аңғарамыз. Демек, аталған зергерлік бұйымдар халықтың аспан әлемін бақылау барысында туындағанының дәлелі бола алады. Осы дәлелдер арқылы ежелгі халықтардың аспан әлеміне сыйыну барысында пайда болған символдардың сакралды мағыналары анықталды.

Қорытынды

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, «№2 Бағалы металл» қорындағы жәдігерлердің космологиялық түсініктері бар пішіндерді және олардың сакралдық функцияларын анықтау зерттеудің мақсаты ретінде қарастырылды. Талдау барысында сәндік-әшекейлердің көпфункционалды қызмет атқаратындығы нақтыланды. Яғни, аспан денелеріне қатысты ою-өрнектер мен пішіндердің символдық мәні нақтыланды. Сонымен қатар жәдігерлердің қорғаныштық қызметтері де талданып, күн, ай, жұлдыз секілді символдардың қайталанып отыруының себептері айқындалды. Музей қоры жәдігерлері ғылыми бағытта зерттеліп, космологиялық символдарының түсінігінің даму кеңістігі күшейді.

Осындай зерттеулер ең алдымен этнология және музей ісі мамандықтарының дамуына үлес қосады. Сонымен қатар дәстүрлі қолөнер бұйымдарындағы ою-өрнектер мен пішіндердің қолданылу аясын кеңейтуге, заманауи бағытта дұрыс пайдалану үшін және болашақ ұрпаққа материалдық және рухани мұра ретінде қарастыруға жол ашады.

Әдебиет

1. Айтбаева А., Сапарова К., Саутбекова А., Құмарбаева А., 2025. Ежелгі зергерлік бұйымдардың құпиялары: өңірлік зергерлік мұра. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорының материалдары бойынша. Gumilyov Journal of History. T. 153, №4. Б. 7-26. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26>
2. Акишев А.К., 1984. Искусство и мифология саков. Алма-Ата: Наука. 176 с.
3. Арғынбаев Х., 1987. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек. Алматы: Өнер. 128 б.
4. Асанова А.Е., 2012. Культурное наследие казахского народа как источник вдохновения дизайнеров-модельеров. Мир науки, культуры, образования. № 1 (32). С. 8-11.
5. Багаутдинов. А. М., 2025. Лунный календарь на кости сурка и глиняной чашке, лунно-солнечный календарь и созвездия на стене пещеры Шульган-Таш (дешифровка языковых знаков и чисел). Доклады Башкирского университета. Том 10. №1. С. 96-114.
6. Билялова Г., Айтбаева А., 2025. Қазақ халқының зергерлік өнерінің генезисі: тарихы, дамуы және мәдени ықпалы. Gumilyov Journal of History. Vol. 152, no. 3S1, б. 10-31. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3S1-10-31>
7. Джанибеков У. Д., 1982. Культура казахского ремесла. Алма-ата: Өнер. 144 с.

8. Дудин С. М., 1925. Киргизский орнамент. Восток. Журнал литературы, науки и искусства. С. 164–183.
9. Қасиманов С., 1969. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан. 224 б.
10. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2014. Жоба жетекші және ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Т.5. Алматы: Азия Арна, 819 б.
11. Маргулан А.Х., 1986. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Өнер. I том. 256 б.
12. Муқанов М.С., 1979. Казахские домашние художественные ремесла. Алма-Ата: Қазақстан. 160 с.
13. Ниетбаева Б., 2021. Қазақ халқының киіз үй төсеніш бұйымдарында қолданылатын ою-өрнектерге қатысты наным-сенімдер. ҚазҰУ. Хабаршы. №1 (25). Б. 48-56.
14. Тоқтабаева Ш., 2011. Қазақ зергерлік әшекейлері. Алматы: Өнер. 154 б.
15. Ұлы Дала: тарих пен мәдениет. 2019. Мәдени шығу тек пен сабақтастық. Көрме каталогы. III-том. Астана: Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, 320 б.
16. Шнейдер Е.Р., 1927. Казахская орнаментика. Антология «Казахи»: Л. 231 с.
17. Binford L.R., 1962. Archaeology as Anthropology. American Antiquity, Vol. 28, No. 2, P. 217-225. <https://doi.org/10.2307/278380>
18. Eshbekova G.U., Umitkaliev U.U., 2023. Cosmological concepts in the kazakh worldview (related to the sun and the moon). Abai KazNPU, the series «Historical and socio-political sciences». №2 (77). P. 255-263.
19. Mattson H.V., 2016. Ornaments as socially valuable objects: Jewelry and identity in the Chaco and post Chaco worlds. Journal of Anthropological Archaeology. Vol. 42, P. 122-139. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2016.04.001>

References

1. Aytbayeva A., Saparova K., Sautbekova A., Qumarbayeva A., 2025. Ejelgi zergerlik buyimdardyn qupiyasyn: onirlik zergerlik mura. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq muzeyi qorynyn materialdary boiynsha [«Secrets of ancient jewelry: regional jewelry heritage» based on the materials of the Foundation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan]. Gumilyov Journal of History. Vol. 153, №4. P. 7-26. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26> [in Kazakh].
2. Akishev A.K., 1984. Iskusstvo i mifologiya sakov [The art and mythology of the saka]. Alma-Ata: Nauka. 176 p. [in Russian].
3. Argynbaev H., 1987. Qazaq halqynyn qoloneri: Gylymi-zertteu enbek [Kazakh folk applied arts: research study]. Almaty: Oner. 128 p. [in Kazakh].
4. Asanova A.E., 2012. Kulturnoe nasledie kazakhskogo naroda kak istochnik vdokhnoveniya dizaynerov-modeleirov [The cultural heritage of the kazakh people as a source of inspiration for fashion designers]. Mir nauki, kultury, obrazovaniya [World of science, culture, and education]. № 1 (32), P. 8-11. [in Russian].
5. Bagautdinov A.M., 2025. Lunnyi kalendar na kosti surka i glinyanoi chashke, lunno-solnechnyi kalendar' i sozvezdiya na stene peshchery Shulgan-Tash (desifrovka yazykovykh znakov i chisel) [The lunar calendar on a marmot bone and a clay cup, the lunar-solar calendar and constellations on the wall of the Shulgan-Tash cave (deciphering of linguistic signs and numbers)]. Doklady Bashkirskogo universiteta. Vol. 10, № 1. P. 96-114. [in Russian].
6. Bilyalova G., Aitbayeva A., 2025. Qazaq halqynyn zergerlik onerinin genezisi: taryhy, damuyi jane madeni yqpaly [The genesis of kazakh jewelry art: history, development and cultural influence]. Gumilyov Journal of History. Vol. 152, no. 3S1, P. 10-31. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3S1-10-31> [in Kazakh].
7. Dzhanibekov U. D., 1982. Kultura kazakhskogo remesla [The Culture of Kazakh Craftsmanship]. Alma-Ata: Oner. 144 p. [in Russian].
8. Dudin S. M., 1925. Kirgizskaya ornamentika [Kyrgyz ornamentation]. Vostok. Zhurnal literatury, nauki i iskusstva. No. 4. P. 164–182. [in Russian].

9. Qasymanov S., 1969. Qazaq halqynyn qoloneri [Kazakh folk applied arts]. Almaty: Kazakstan. 224 p. [in Kazakh].
10. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Entsiklopediya. 2014. Joba jetekshisi jane gylymi redaktor Nursan Alimbai. T. 5. Almaty: Aziya Arna, 819 p. [in Kazakh].
11. Margulan A. Kh., 1986. Kazakhskoye narodnoye prikladnoye iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Alma-Ata: Oner. Vol. I, 256 p. [in Russian].
12. Mukanov M. S., 1979. Kazahskie domashnie khudozhestvennye remesla [Kazakh domestic artistic crafts]. Alma-Ata: Kazakstan. 160 p. [in Russian].
13. Nietbayeva B., 2021. Qazaq halqynyn kyiz uiy tosenish buimdarynda qoldanylatyn oyu-ornekterge qatisti nanyim-senimder [Beliefs and traditions related to patterns used in kazakh yurt textile items]. QazUU. Habarshy. № 1 (25). P. 48–56. [in Kazakh].
14. Toqtabaeva Sh., 2011. Qazaq zhergerlik ashekeyleri [Kazakh Jewelry]. Almaty: Oner. 154 p. [in Kazakh].
15. Uly Dala: taryh pen madeniet [The Great Steppe: history and culture], 2019. Madeni shygu tek pen sabaqtastyq [Cultural origins and continuity]. Korme katalogy [Exhibition catalog]. Astana: Qazaqstan Respublikasynyn Ulttyq muzeyi. Vol. III, 454 p. [in Kazakh].
16. Shneider E. R. 1927. Kazakhskaya ornamentika [Kazakh Ornamentation]. Antologiya «Kazakhi»: L. 231 p. [in Russian].
17. Binford L.R., 1962. Archaeology as Anthropology. American Antiquity, Vol. 28, №2, P. 217–225. <https://doi.org/10.2307/278380> [in English].
18. Eshbekova G.U., Umitkaliev U.U., 2023. Cosmological concepts in the kazakh worldview (related to the sun and the moon). Abai KazNPU, the series «Historical and socio-political sciences». №2 (77). P. 255–263. [in English].
19. Mattson H.V., 2016. Ornaments as socially valuable objects: Jewelry and identity in the Chaco and post Chaco worlds. Journal of Anthropological Archaeology. Vol. 42, P. 122–139. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2016.04.001> [in English].

***Г.У. Эшбекова¹, У.У. Умиткалиев¹, А.Г. Саутбекова²**

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

*e-mail: eshbekova2512@yandex.ru

КОСМОЛОГИЧЕСКИЕ СИМВОЛЫ И САКРАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЯХ КАЗАХСКОГО НАРОДА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН)

Аннотация. Сегодня среди населения растет интерес к традиционным национальным украшениям кочевого казахского общества. Однако использование украшений исключительно в декоративных целях и недостаточное знание содержательной идеи изображенных на них орнаментов и форм является одной из актуальных проблем исследовательской работы. Цель статьи – определить место и значение в казахской цивилизации этнографических артефактов с символами, относящимися к небесному миру, отраженными в ювелирных украшениях. В исследовании использовались общенаучные и специальные методы, в том числе семиотические и интерпретативные. Применение указанных методов позволило всесторонне раскрыть содержание исследуемой темы.

В исследовательской работе рассматриваются космологические символы, сакральные значения и функции в ювелирных изделиях XIX–XX веков, хранящихся в Фонде Национального музея Республики Казахстан. Результаты исследования

позволили рассматривать традиционные украшения не только как предмет декоративно-прикладного искусства, но и как этнографическое наследие, имеющее сложное сакральное значение, связанное с космологическими системами. Узоры и формы в орнаментах свидетельствуют о том, что народ художественно передает связь человека с природой и небесным миром, и сохраняется как духовная практика, передаваемая из поколения в поколение.

Ключевые слова: солнце, луна, звезда, лунные серьги, пояс, амулет, шолпы (украшение для волос), тамакша (нагрудное украшение), орнамент, космологическое понятие.

Для цитирования: Эшбекова Г.У., Умиткалиев У.У., Саутбекова А.Г. Космологические символы и сакральные представления в ювелирных изделиях казахского народа (на основе материалов Национального музея Республики Казахстан) // Мадени мұра. 2026. №2 (113). С. 168-178 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.13>

*G.U. Eshbekova¹, U.U. Umitkaliev¹, A.G. Sautbekova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

*e-mail: eshbekova2512@yandex.ru

COSMOLOGICAL SYMBOLS AND SACRED CONCEPTS IN THE JEWELRY OF THE KAZAKH PEOPLE (BASED ON THE MATERIALS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Abstract. In recent years, interest in traditional jewelry of the nomadic Kazakh society has increased. However, using jewelry exclusively for decorative purposes and lack of knowledge about the meaningful ideas behind the ornaments and shapes on them remains an important research issue. The purpose of this article is to identify the place and importance of ethnographic artifacts related to the celestial world in Kazakh civilization, as reflected in jewelry. The study employs both general scientific and specialized methods, including semiotics and interpretation. These methods allow for an in-depth exploration of the topic.

The research paper examines cosmological symbols and sacred meanings and functions in jewelry from the 19th-20th centuries stored in the collection of the National Museum of Kazakhstan. The study allowed us to view traditional jewelry not just as a decorative or applied product, but as an ethnographic legacy with complex sacred significance related to cosmological systems. The patterns and forms in the ornaments show that people artistically expressed their connection with nature, the heavens, and human beings, preserving this spiritual practice through generations.

Keywords: the sun, the moon, the star, ai syrga (crescent-shaped earrings), belt, boytumar (amulet), sholpy (hair ornament), tamaksha (pectoral ornament), ornament, cosmological concept.

For citation: For citation: Eshbekova G.U., Umitkaliyev U.U., Sautbekova A.G. Cosmological symbols and sacred concepts in the jewelry of the Kazakh people (based on the materials of the National Museum of the Republic of Kazakhstan) // Madeni mura. 2026. №2 (113). pp. 168-178 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2026.v26.i2.13>

Авторлар туралы мәлімет:

Эшбекова Гаухар Унгарбаевна, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-4133-8975

Үмітқалиев Ұлан Үмітқалиұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Археология және этнология кафедрасының меңгерушісі, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0002-7870-0045

Саутбекова Ақбөпе Галымовна, магистр, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-5524-069X

Сведения об авторах:

Эшбекова Гаухар Унгарбаевна, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4133-8975

Умитқалиев Ұлан Умитқалиевич, кандидат исторических наук, заведующий кафедрой Археологии и этнологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7870-0045

Саутбекова Акбөпе Галымовна, магистр, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-5524-069X

Information about the Authors:

Gaukhar Eshbekova Ungarbayevna, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4133-8975

Ulan Umitkaliev Umitkalievich, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology and Ethnology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7870-0045

Akböpe Sautbekova Galymovna, master, Researcher of the Department of Archaeology and Ethnography, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-5524-069X